

SZOCIALIZMUS ÉS IDEOLÓGIA

A címben jelzett kérdéskör aktuális összefüggéseinek vizsgálata a célunk, ámde ehhez - legalábbis rövid - visszatekintéssel kell kezdenünk.

A gondolkodás történetében elsőként K. Marx és F. Engels tárták fel az eszmék keletkezésének, létezésének, valóságos szerepének, s társadalmi meghatározottságának tudományos elméletét, megalkotva ezzel az első tudományos ideológiatant. Ezen az elméleti alapon az ideológia fogalmának genetikus, tartalmi és funkcionális egységét kell hangsúlyoznunk a marxizmusban.

Ismert, hogy az ideológia fogalmának megszületése (a XIX. század elején) nem esik egybe annak a társadalmi jelenségnek a keletkezésével, amelyet e fogalom jelöl. Az ideológia fogalma megszületése óta, története során erős jelentésváltozáson ment át (noha erről az ideológiáról cikkeztek - és nemcsak a polgári ideológia-felfogás képviselői - gyakran nem vesznek tudomást).

Eszmetörténeti tény, hogy K. Marx és F. Engels teoretikus tevékenységük kezdetén a hamis tudat jelzésére használják az ideológia fogalmát. Azaz, átveszik e fogalom olyan értelmezését, amely használatos volt a XIX. század második felének kezdetén is a filozófiai irodalomban. Ez az értelmezés - állítjuk - kezdettől fogva mégsem teljesen azonos az ideológia addigi lekicsinylő, pejoratív értelmezésével, amely értelmezést az ismert okokból a polgári eszméktől eltávolodó Napoleon ragasztott az A. Destutt de Tracy által megalkotott ideológia-terminushoz, s amely tulajdonképpen mindmáig hozzátapad a polgári ideológia-felfogásban. K. Mannheim úgy jellemzi ezt az eszmetörténeti tényt, hogy "...itt ismeretelméleti és ontológiai alábecslést mondtak ki"¹ az ideológiáról.

Marx és Engels felfogásában más tartalmat kap egyáltalán a hamis tudat értelmezése, s így az ideológia terminus, mégha a szóhasználat azonos marad is. Felfogásukban a hamis tudat (s fogalmi jelölése: az ideológia) nem a valóságtól elszakadt, semmire sem használható vagy csak víziókat magában hordozó eszmei tákolmány, hanem a fejetetejére állított társadalmi valóság torzán visszatükrözött, ezért hamis tudata. Ebben az értelmezésben az lesz tehát a döntő, hogy egyáltalán az eszmék, különösen a hamis eszmei tartalmak objektív létezésének, keletkezési folyamatának megértése és rendszerbefoglalása történik meg. Ezért ők az ideológiáról szóló elméletükben (noha nem alkottak erről önálló művet) kezdettől túlhaladták a hamis tudatról szóló korábbi álláspontokat. Ez a túlhaladás megtörténik már a Szent család, A német ideológia és más korai műveikben. Marx óta ezért nem helyes a hamis tudatot csak tévedésként vagy egyes gondolkodók tudatosan alkalmazott félrevezetéseként

felfogni. A hamis tudatban objektíve kettősség van: a valóság megélésének torz gondolati tükrözése, s ugyanakkor egy, az emberi lényegtől idegen, noha emberi tevékenység eredményeként létező viszonyok valósága. De Marxig az emberek erről mit sem tudtak; hamis képzeteket alkottak viszonyaikról, s ezért önmagukról. Az ideológikus tudat tehát ugyan hamisan tükrözi az ember létviszonyait, ámde annak adekvát kifejezése, hogy a viszonyok maguk is torzok, nem az emberi lényeket megvalósító viszonyok.

K. Marx és F. Engels azonban nem álltak meg annak kontatálásánál, hogy vannak hamis eszmék és az ezeket szülő torz társadalmi viszonyok. Feltárták ezek okait is... S eljutottak azoknak a viszonyoknak elméleti bemutatásáig, amelyek megvalósulásával már nem fordul visszajára az emberalkotta világ, s amely társadalmi viszonyokon keletkezett eszmék már képek lesznek e viszonyok adekvát tükrözésére. Ez az a mozzanat a marxi elméletben, amely magában hordozza az ideológia tudományossá válásának, pontosabban tudományos társadalomelmélet és ideológia egybeesésének lehetőségét.

Miben ragadható meg tehát Marx és Engels elméletében az ideológia-forrhadalom változásának kettőssége? Egyik vonatkozásban a változás kiteljesülését, az ideológia-felfogás tudományos gazdagítását jelenti. E gazdagításhoz tartozik - mégpedig: lényegként -, hogy Marx és Engels attól a kérdéstől, hogy milyen objektív okból következően létezik az ideológia, továbbléptek ahhoz a kérdéshez: mi célból létezik, mi az ideológia társadalmi szerepe?

Marx és Engels számára természetes, hogy az ideológia az osztálytársadalom terméke, az osztályokra tagolt társadalmi viszonyok szükségszerűen hamis eszmei kifejeződése. Azt is látják - s ezt ök elsőként -, hogy az eszmék hamissága elsődlegesen (azaz végsősoron) a társadalmi viszonyok által determinált. Marx és Engels tárták fel az ideológiák osztályokhoz kapcsolódását, ennek okát, történelmi jellegét és valóságos társadalmi szerepét. Éppen az ideológia történelmi és osztályjellegének felismerése tette lehetővé társadalmi szerepének megragadását. Kezdetben ugyan a kérdésnek ez az aspektusa még nem kap olyan hangsúlyt a marxi elméletben, mint agenézis és a fogalom tartalmának problémája. Ennek okáról Engels később - 1893. július 14-én kelt - Mehringnek küldött levelében (visszautasítva azt a vádat, miszerint a történelmi materializmus lebecsülné az eszmék szerepét) azt írja, hogy "...elsősorban azt tartottuk - s azt is kellett tartanunk - a legfontosabbnak, hogy a politikai, a jogi és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket levezessük az alapvető gazdasági tényekből."²

Az ideológiáról szóló elméletükben - műveik egészében - felerősödik az eszmék szerepének felismerése is. Munkáikban azonban nem lehet ennek külön szakaszát megjelölni, még kevésbé szembeállítani az ideológia létezéséről és szerepéről vallott álláspontjukat. Lukács György az ideológia-marxi elméletének lényegét éppen az eszmék e kettősségének dialektikus egységében, az egység tudományos feltárásában véli. Lukács azt írja: "Az ideológia mindenekeleltt a valóság társadalmi feldolgozásának az a formája, amely arra szolgál, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegye az emberek társadalmi gyakorlatát."³ Az emberi létezés,

s benne az emberek gyakorlata az osztálytársadalomban objektív szükségszerűséggel társadalmi konfliktusokkal terhelt. "Az ideológia társadalmi létezése... olyan társadalmi konfliktusokat feltételez, amelyeket végső soron elsődleges formájukban, vagyis gazdaságilag-társadalmilag kell kihordani, de amelyek ehhez minden konkrét társadalomban specifikus formákat alakítanak ki: éppen ezek a mindenkori ideológia konkrét formái."⁴ "Marx szerint az emberek az ideológiák segítségével tudatosítják és harcolják végig társadalmi konfliktusaikat, amelyeknek végső alapjai a gazdasági fejlődésben keresendők" - írja Lukács.⁵

Az ideológiafogalom jelentésváltozásának másik iránya a marxi-engelsi ideológiaelméletben az eszmék osztályjellegének feltárásával függ össze. De Marx és Engels nem is egyszerűen csak annak megállapítását rögzítik, hogy az eszmék - keletkezésüket és társadalmi szerepüket tekintve is - osztályérdekekhez kapcsolódnak, hanem feltárják azt a kiváltságos helyzetet, amelyet az uralkodó osztály eszméi betöltenek a társadalomban. "Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok, vagyis az az osztály, amely a társadalom uralkodó anyagi hatalma, az egyszersmind uralkodó szellemi hatalma is... Az uralkodó gondolatok nem egyebek, mint az uralkodó anyagi viszonyok eszmei kifejeződése, a gondolatként megfogalmazott anyagi viszonyok; tehát éppen azoké a viszonyoké, amelyek az egyik osztályt uralkodóvá teszik, vagyis az osztály uralmának gondolatai."⁶ A hatalmonlevők, "...mint gondolatok termelői is uralkodnak, koruk gondolatainak termelését és elosztását szabályozzák..."⁷

Marx és Engels felfogásában az ideológia éppen ezért nemcsak az a sajátos forma, amelyben az antagonisztikus társadalmi viszonyok az adott osztályok tudatában visszatükröződnek, hanem éppen az osztályok objektív helyzetéből következően ezen osztályok öntudata. Az ideológia ezért történeti jellegű, hiszen egy meghatározott történelmi szituációnak és az osztályoknak e szituációban elfoglalt helyük szubjektív kifejeződése.

Ennek tudományos igazolása során Marx és Engels az ideológia osztályfelettliségéről szóló mítosz cáfolatát is adják.

Marx és Engels mindezzel az ideológia terminusát tudományos kategóriává tették a társadalomfilozófiában. Egyszersmind az eszmék olyan általános jellemzőinek feltárását végezték el, amelyeket a maguk történelmi konkrétágukban a proletár osztály eszméire vonatkozóan is érvényesnek gondoltak. A történelem objektív konzekvenciájaként színre lép az az osztály, amelynek alapvető érdekei a valóság adekvát tükrözését követelik meg. Mert "...miért volna a nép kevésbé hozzáférhető olyan eszmék számára - kérdezi Engels - melyek gazdasági helyzetének legsajátabb visszatükröződései...?"⁸ Ebben a kérdőmondatban két figyelmet érdemlő állítás van. Engelsnél az "eszme" kifejezés nem a hamis tudat értelmében szerepel, hanem azoknak a gondolatoknak a rendszerét jelöli, amelyek a nép gazdasági helyzetének adekvát kifejeződései. S ebben annak kimondása is fontos, hogy lehetségesek ilyen osztályeszmék, az ideológia létezhethet nem fordított tudatként is.

Mégis tény, hogy Marx és Engels nem használták az ideológia terminust saját eszme-rendszerük jelölésére. Tevékenységük egésze azonban egyértelműen utal arra a szándékukra, hogy nézeteiket a munkáosztály elméleti rendszerévé sűrítsék, s mindezt a proletariátus objektív helyzetével, forradalmi gyakorlatával és történelmi szerepével kapcsolják össze, azaz tudományos ideológiaként kezeljék.

Az összefüggés fordított irányból is fennáll.

Marx és Engels igazi történelmi érdeme annak tudományos felismerésében is megmutatkozik, hogy a proletariátus csak akkor töltheti be a reál váró világtörténelmi szerepét, ha új, tudományos ideológiát dolgoz ki, amelyben adekvátan tükröződnek a valóság viszonyok és az ezek megváltoztatásának szükségességéből fakadó forradalmi célok, mint a jövő társadalmának elmélete.

Kétségkívül, napjaink elméleti problémái – akár az ún. "szocializmuskép"-pel, akár a közeli jövő teoretikus megrajzolásával kapcsolatosak – azzal függnek elsősorban össze, hogy alkalmas-e ideológiánk tudományos forradalmi célok kijelölésére, avagy a marxizmus jövőképe sem lehet több utópiánál, ahogy ez minden más jövőképnek is természetes sajátja?

Ma már nyilvánvalóvá kell lennie, hogy Marx és Engels a maguk által teoretikusan megrajzolt történelmi célokat nem teljes és nem végleges formában, hanem a folyamat tendenciáinak, s legátfogóbb kefeiteinek felvázolásában jelezték.

Marx és Engels kommunizmus-teóriája, s a kommunizmustól fejlettségbeli, de lényeges jegyekben megkülönböztetett szocializmusa, mint a kapitalizmus gondolati meghaladása megalapozottan minősíthető tudományos ideológiaként. Marxnál és Engelsnél – s így lesz ez később Leninnél is – csakis a munkáosztály által megélt valóság, s a végigharcolt társadalmi konfliktusok adekvát eszmei tükröződései tarthatnak igényt a tudományos ideológia jelölésére, mint ahogyan csak az ilyen eszmék szolgálhatnak eszközkül, eszmei fegyverül a konfliktusok megvívásához és a valóság megváltoztatásához.

A létező valóság és lehetséges társadalmi jövő, a valóságos lét adekvát eszmei tükrözése és a tudományosan felvázolt jövőkép kölcsönhatása és egysége a marxi-engelsi teóriában nem menti fel a szocializmust megvalósító társadalmat – benne mindenekelőtt a munkáosztályt és a forradalmi pártot – a valóság szakadatlan tudományos elemzése és ennek alapján a klasszikusok által megrajzolt jövőkép állandó konkretizálásának kötelessége alól. A szocializmus gyakorlatának elmúlt évtizedeiben ez konzekvensen nem történt meg. Sőt, a sztálini politikai gyakorlatban súlyos csorbát is szenved úgy, hogy a gyakorlat torzulásai ideológiai "szentesítést" is kapnak a sztálinizmusban. Tulajdonképpen a Sztálin-alkotta teóriában – s benne a szocializmusról szóló elméletben – hamis tudati elemek kapnak ideológiai jelleget, s ezeket marxizmus-leninizmusként aposztrafálják. Ez – a politikai gyakorlat torzításain, s a törvénytelenességekkel elkövetett bűnökön túl, de azoktól nem függetlenül – károkat okozott a marxizmusnak, mint eszmerendszernek. A sztálinizmustól ért negatív hatásoktól

mind a mai napig nem tisztult meg teljesen - különösen a propagandában megnyilatkozó - elmélet, de fellelhetők e teória hatásai a politikai rendszer merevségeiben, a közéletben, a gazdasági reform-ellenesség érvrendszerében és gyakorlatában.

Mindenekelőtt azért, mert éppen a szocializmus-felfogásban nem tudott túllépni rajta, s ezért a szocializmus gyakorlatában sem teljesen. A létező szocializmusok jelenlegi gondjai (és e rendszerek nemzetközi megítélése) jórészt ebből az ellentmondásból fakadnak. Ezért van nagy elméleti jelentősége is azoknak a gyakorlati törekvéseknek, amelyeket az SZKP XXVII. kongresszusa és a KB-ának 1987. januári plénuma elhatározott. A sztálini torzulásokból fakadó, itt érintőlegesen felvetett gondok teszik érthetővé annak indokolt sürgetését a Szovjetunióban, hogy a szocializmus értelmezésében menjünk vissza a klasszikusokhoz, illetve a leninizmushoz, mégpedig mind a gyakorlatban, mind az elméletben, mind pedig gyakorlat és elmélet kölcsönhatásának értelmezésében.

Hazánkban napjainkban különösen gyakran találkozunk két - látszólag egymást kizáró, valójában egymást erősítő - állásponttal. Az egyik megelégszik annak hangoztatásával, hogy "van szocializmusképünk", s azt tekinti csupán feladatnak, hogy e "kép"-hez igazítsuk gyakorlati tetteinket. E szerint e tettek értéke azon mérhető le, hogy mennyiben igazodik a "szocializmuskép"-hez.⁹ Az ilyen ideológia a szocializmusban, s a szocializmus az ilyen tartalmú ideológiában nem egybeeső a marxizmus-leninizmussal. A másik egyoldalúság pedig kárhóztat minden ideológiát. Vagy azért, mert úgymond "elszakadt a szocializmus valóságától", azaz, nem támogatja az (akármilyen) gyakorlatot vagy másrészt azért, mert üres vízióként értelmezi az ideológiát, amely gátolja a praktikus, pragmatikus törekvéseket. Ez utóbbi felfogás az ideológiát teljességében hamis tudatként kezeli, ezért száműzni igyekszik különösen a társadalomirányításból, míg az előbbi minden társadalmi gond vigasztal szánja annak konstatálását, hogy ti. van "szocializmusképünk"

A jelzett problémában sok rétegű gond húzódik meg, amelyek közül egyik a gyakorlat és az ideológia viszonyának helytelen értelmezésében jelentkezik. Az ezekkel összefüggő kritikai észrevételeimet arról az állásponttól kiindulva teszem meg, hogy a szocializmus valósága a 80-as években olyan új feltételeket jelent, amelyek között objektív szükséglet, hogy a klasszikusok alkotta elméleti bázison szülessék meg a valóságos szocializmus tudományos elmélete. Történelmi tény ugyanis, hogy Marx és Engels a mai, az e fejlettségi szinten létező szocializmusra vonatkozóan nem hagyott ránk kidolgozott elméletet. Amennyiben a kapitalizmust forradalmi módon meghaladó szocializmust konkrét vonásokkal jellemzik, ezt lényegében már a kommunizmushoz közvetlenül átvezető, a kommunista társadalmi állapotot közvetlenül megelőző társadalomként ábrázolják.

Ebből a helyzetből a mai felfogásoknak több irányú torz hajtása bújt elő. Az egyik abban jelentkezik, hogy az ilyen koncepció a szocializmust élvont jövőként rajzolja meg, s ennek deduktív átültetésével kísérletezik a gyakorlatban, ám ez erőltetett öngazolásokban állandó konfliktusokhoz vezetett a gyakorlat és elmélet, tett és szó között. Bekövetkezett

az ismert marxí álláspont arról, hogy az eszme mindig felsült, ha különbözött az érdektől. Ennek a "felsülésnek" bizonyára nagy szerepe volt a nálunk is jellemző ideológiai elbizonytalanodásban,¹⁰ a szocialista országokra a 70-es és a 80-as évek első felében jellemző "eszmei szélcsend" bekövetkezésében, az elméletellenesség jelentkezésében, amelyről több helyen és módon mondott kritikát Tókei Ferenc és mások.¹¹

Szocializmus és ideológia összefüggésének másik torz értelmezése, amely misztifikálja a valóságot, mítosszá szeretné avatni a gyakorlatot. E szerint minden a szocializmusban végbement gyakorlat, a megvalósult létező arra érdemes, hogy igazolást kapjon az eszmétől (vagy éppen a marxizmus-leninizmus oktatástól). S minden olyan eszmei megnyilvánulás, amely a gyakorlat tévedéseit-negatívumait nem vállalja - e felfogásban - "elszakadt a szocializmustól". Ez a magatartás legfeljebb azt az "elméletet" fogadja szívesen, amely igazolja a napi gyakorlatot. E felfogást és az ebből következő magatartást érhetjük tetten napjainkban a reform-ellenességben, a szocializmus mai reformtörekvései és reform-averziók összeütközésében, s lehetséges, hogy a reformok elméleti kidolgozatlanágában is. Igaza lehet Tókei Ferencnek abban, hogy "Ha a reform továbbfejlesztésének ideológiai... korlátját keressük, e tekintetben a döntő korlát... magának a reformnak az elméleti kidolgozatlanága, átfogó megalapozásának a hiánya."¹² Ezen a hiányosságon most leginkább az SZKP lép túl, amikor a szocializmus radikális reformjának meghirdetett politikai programjában kezdeményezi és ösztönzi a "Több szocializmus" elméleti kérdéseinek kidolgozását is.

A tudományos ideológia elmaradhatatlan feltétele, mert eszköze a szocializmus megvalósítási folyamatának. Mégpedig a szocializmus ideológiája kettős természetet hordoz: 1./ a szocializmus tudományos elmélete, ámde nem utópiája, hanem a valóságos érdekeket s a gyakorlat állandó kritikáját kifejező teóriája, s ugyanakkor: 2./ lehet a szocializmus gyakorlatának a politikai hatalom által magyarázott hivatalos propagandája, s mint ilyen, vállalhat s betölthet legitimáló szerepet. Ez az ideológia - most itt részletesen nem tárgyalt - társadalmi szerepével nem ellentétes, ellenkezőleg, megegyező.

Elfogadható azonban az utóbbi csak akkor lehet, ha tartalmában és társadalmi hatásában megegyező a marxista ideológia előbb említett tudományos természetével.

Akkor pedig: minden elméletellenesség, az "eszmei szélcsend", az ideológiaellenesség azon az alapon, hogy az ideológiát a hamis tudattal azonosítják, vagy éppen a konzervativizmus színönímájaként emlegetik, miként a gyakorlat kritikátlan mítosszá szentesítése is kárt okoz a szocializmusnak.

Meg kell hát vizsgálni szocializmus és ideológia pozitív viszonyát - az itt elsősorban kritikai felvetéseken túl - annak érdekében, hogy a tudományos ideológia ténylegesen szolgálja a szocializmus reformját, de szívesebben mondom a szocializmus reformja és megújítása kifejezések helyett: a szocializmus megvalósítását.

Ez azonban egy másik előadás feladata lehet.

JEGYZETEK

- 1 K. Mannheim: Ideologie und Utopie. Verlag Cohenn. Bonn, 1929. (Jelzés nélküli magyar fordítás.) 20. old.
- 2 Marx - Engels Válogatott Művei II. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963. 485. old.
- 3 Lukács Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető, Budapest, 1976. II. köt. 449. old.
- 4 Uo. 455. old.
- 5 Uo.
- 6 MEM 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960. 45. old. (Egyébként ennek a marxi-engelsi gondolatnak a fényében a jelen hazai "ideológiai állapotunk" jellemzését adó le-
velében különös értelmezést kaphatnak Gombár Csabának azok a felkiáltással felérő kér-
dőmondatai, hogy ti. "Van még egyáltalán hivatalos ideológia? Netán több hivatalos ide-
ológia is van? Egyáltalán hányféle ideológia van ma Magyarországon?" Gombár Csaba: Le-
vél N.-hez az ideológiáról. Kritika, 1987. március.)
- 7 Uo. 3. old.
- 8 MEM 7. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 535. old.
- 9 A "szocializmuskép", mint fogalom számomra azért is problematikus, mert statikusként
értelmezi a szocializmust, hiszen "a kép" adott és mozdulatlan állapotban tükrözi a
dolgokat. A szocializmus valójában azonban ellentmondások dialektikája, s mint ilyen,
folyamat, ezért ennek a szocializmuselméletben is tükröződnie kell. Lásd erről bőveb-
ben: Erdélyi Lajos: Szocializmus-koncepciók és a szocializmus valósága. In: Társadalom,
tudomány, egészségügy. Az orvostudományi egyetemen és az OTK1 Egészségügyi Főiskolai
Kar marxizmus-leninizmus intézeteinek tudományos közelményei. 1. szám 1985. 73-84. old.
- 10 Sarkosan fogalmazott módon ír erről Gombár Csaba már idézett írásában.
- 11 V.8. Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984. és más írá-
sok.
- 12 Lásd: Az elmélet becsületéről. Beszélgetés Tőkei Ferenc akadémikussal. Népszabadság,
1986. III. 22. szám.